

ТІЛ БІЛІМІНЕ КІРІСПЕ

Фонология: тілдегі дыбыс үлгілері.
2-бөлім

4-тарау. Фонология

Фонологияға арналған алдыңғы дәрісімізде сөздің фонологиялық көрінісі мен фонемалық көрінісінің арасындағы байланыс, сөздің дыбысталуы – барлығы ережеге бағынатынын атап өттік. Фонологиялық ережелер – адамның тілді білуінің бір бөлігі. Жалпы алғанда, сөздің фонемалық көрінісі минималды түрде көрсетіледі, себебі, кейбір қасиеттерді болжап айтуға болады. Мысалы, ағылшын тіліндегі мұрынжолды дауыссыздардың барлығы ұяң, сондықтан мұрынжолдыларды сипаттау барысында қатаңдықты көрсету қажет емес. Сол сияқты, тіл арты дауыстылардың еріндік қасиетін көрсету міндетті емес.

Мұндай түсініксіздік – фонологиядағы артық фактор, ол спикердің дыбыс жүйесіне қатысты білімінің көрінісі. Фонемалық көрініске тек сөздегі фонемаларды болжауы ғана емес, маңызды қасиеттері де кіруі керек. Фонемалық ережелер арқылы жасалатын фонетикалық көріністе дыбыстың барлық лингвистикалық маңызды қасиеттері көрсетіледі. Алайда ол дыбыстың барлық физикалық қасиеттерін сипаттамайды, себебі, физикалық таңбалар фонологиялық жүйеге қатысы жоқ жолдар арқылы өзгеруі мүмкін. Дыбыстың абсолюттік екпіні, сөйлеу жылдамдығы немесе дыбыстың қатты шығуы лингвистикалық маңызды қасиеттер емес. Фонетикалық транскрипция да физикалық таңбаның абстракциясы; ол дыбыстың өзгермейтін тұрақты аспектілерін анықтайды. Алайда нақты фонологиялық ережелер әр тілде әртүрлі, бірақ, ереженің түрлері мен табиғи топтар әмбебап болып келеді. Көптеген ереже қасиеттерді өзгертеді немесе фонемалық көріністе жоқ қасиеттерді қосады.

Ағылшын тілінде көпше түр /z/ морфемасының алдында ұяң дауыссыз тұратын болса, оның қасиеті қатаңнан ұяңға өзгереді. Сол сияқты, /n/ болымсыздық префиксіндегі /n/ фонемасы еріндік немесе тіларты дауыссыздардың алдында келсе, артикуляция орнын өзгертеді. Дыбыстың қасиетін өзгертуге байланысты ерекше ережелердің бірі – ассимиляция. Ағылшын тілінде дауыстылардың мұрынжолды болуы фонемалық көріністе көрсетілмейді, себебі, ол – болжауға болатын қасиет. Дауысты дыбысты мұрынжолды ету – ассимиляция ережесі, ол дауыстыға өз [+ мұрынжолды] қасиетін беру арқылы көршілес сегменттердің қасиетін сәйкестендіреді. Негізінен ассимиляция ережелері артикуляциялық процестерге байланысты. Бұл – сөйлеген кезде артикуляцияны жеңілдету. Дауысты дыбыс дауыссыздың алдында айтылған кезде таңдай жұмсақ болмайды. Тілдегі ассимиляция ережелері коартикуляцияның бар екендігін көрсетеді, ол дыбыстың фонетикалық қасиеттерінің өзінің алдындағы дыбысқа берілуі. Оның әсерінен сөздер «тегіс» естіледі.

Америкалық ым тілі және басқа да ым тілдерінде де ассимиляция ережелері бар. Мысалы, «қан» сөзін таңбалаудағы қол формасының ассимиляциясы. «Қан» белгісі – «қызыл» және «ағым» белгілерінің қосындысы. «Қызыл» сөзі иек маңында алақанның жабылып, ортаңғы саусақтың жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Ал «қан» біріккен сөзін таңбалауда, бұл қол формасынан кейін бірден «ағым» сөзі таңбаланады, ол алақанның толықтай ашылуы арқылы жасалады. Қолдың орналасуы сол күйі қалады. Мұндай мысалдар ым тілдеріндегі қасиеттер сөйлеу тілдеріндегілерден бөлек болғанмен, олардың фонологиясы сөйлеу тіліндегі қағидаларға сәйкес құрылғанын көрсетеді.

Көп тілдерде ассимиляция ережелері болуы түсінікті жағдай; олар дыбыстарды шығаруды жеңілдетеді. Тілдерде диссимиляция деп аталатын дыбыстың қасиетін өзгертетін ережелер бар, бұл ережелер бойынша дыбыстардың ұқсастығы азаяды. Дыбыстауды диссимиляция арқылы жеңілдету ағылшын тілінің кейбір нұсқаларында кездеседі және фрикативті диссимиляция ережесі деп аталады. Бұл ереже /fθ/ және /sθ/ дыбыстар қатарына қолданылып, оларды [ft] және [st] етіп өзгертеді. Бұл жерде /θ/ фрикативті дауыссызы өзінің алдында тұрған /f/ фрикативті дауыссызының әсерінен өзгеріп, үзілмелі дауыссызға айналады. Мысалы, fifth және sixth сөздерінің дыбысталуы – [fift] және [sɪkst]. Диссимиляцияның мұндай түріне мысал латын тілінде көптеп кездеседі және бұл процестің нәтижесі ағылшын тіліндегі /-ar/ сөз тудырушы морфемасы арқылы көрінеді.

Латын тілінде – alis сөз тудырушы морфемасы зат есімдерге жалғанып, сын есім тудырады. Егер бұл жұрнақ құрамында жұмсақ /l/ дауыссызы бар зат есімге жалғанса, жұрнақ – aris болып өзгереді. Бұл сөздер ағылшын тіліне – al немесе өзгерген – ar жұрнағымен аяқталатын сын есімдер ретінде енген, мысалы:

-al	-ar
anecdotal	angular
annual	annual
mental	columnar
penal	perpendicular
spiritual	similar
venal	velar

-ar жұрнағымен аяқталатын сөздердің барлығында l әрпі бар және columnar сөзінен көргендеріңіздей, /l/ тікелей жұрнақтың алдында тұруы міндетті емес.

Ассимиляция, диссимиляция және дыбыстың қасиетін өзгертетін басқа да ережелер – әмбебап грамматиканың бір бөлігі және әлем тілдерінің барлығында кездеседі.

Фонологиялық ережелер дыбыстарды кірістіруі немесе жоюы мүмкін.

Дауыссыз немесе дауысты дыбысты кірістіру процесі эпентеза деп аталады.

Ағылшын тіліндегі көпше түр, тәуелдік формаларын және жекеше түрдегі үшінші жақ етістігін жасау ережелері эпентеза ережесіне жатады. Сегментті жою ережесі көп тілдерде кездеседі және сегментті кірістіру ережесіне қарағанда кең тараған. Мұндай ереженің біреуі тез сөйлеу барысында кездеседі.

Біз сөздегі екпін түспейтін дыбыстарды жиі қалдырып кетеміз, мысалы:

mystery general memory funeral vigorous Barbara

Әдеттегідей сөйлеу кезінде бұл сөздер төменде берілгендей дыбысталады:

mystry genral memry funral vigorous Barbra

Көп адам қиналатын sign және design сөздеріндегі дауыссыз g дыбысы да сегментті жою ережесінің нәтижесі. Мысалдарды талдайық:

A		B	
sign	[sāin]	signature	[sɪgnəʃər]
design	[dɛzāin]	designation	[dɛzɪgnɛʃən]
paradigm	[pʰærədāim]	paradigmatic	[pʰærədɪgmærək]

A бағанындағы сөздердің ешқайсысында фонетикалық [g] жоқ, ал B бағанындағы сөздердің барлығында [g] кездеседі. Біздің ағылшын фонологиясына қатысты біліміміз осындай фонетикалық айырмашылықтарды есепке алады.

Тілдегі фонемалар мен фондардың арасындағы байланыс күрделі және әртүрлі. Бір фонеманың жалғыз ғана фон ретінде кездесуі өте сирек жағдай. Ол бірнеше фон арқылы беріледі, мысалы ағылшын тілінде қатаң үзілмелі дауыссыздар басқа қасиеттерімен қатар, қарқынды немесе қарқынсыз бола алады. Бір фон бірнеше фонема ретінде беріле алады.

Төменде осыған мысал келтірілген.

	A		B	
/i/	compete	[i]	competition	[ə]
/ɪ/	medicinal	[ɪ]	medicine	[ə]
/e/	maintain	[e]	maintenance	[ə]
/ɛ/	telegraph	[ɛ]	telegraphy	[ə]
/æ/	analysis	[.]	analytic	[ə]
/a/	solid	[a]	solidity	[ə]
/o/	phone	[o]	phonetic	[ə]

A бағанындағы қою қарамен көрсетілген дауыстылардың барлығы – екпінді, әртүрлі фондағы дауыстылар; B бағанындағы қою қара қаріппен белгіленген дауыстылар – екпінсіз дауыстылар, олар барлығы [ə] болып дыбысталады. Бұл жағдайларда сөздің екпін үлгісі әртүрлі жұрнақтардың әсерінен өзгереді. Сөздің бірінші формасында екпін түсетін дыбысқа екінші формасында түспейді, сондықтан ол [ə] болып дыбысталады. Барлық түбір морфемалардың

фонемалық көрінісінде екпін түсетін /i/ немесе /e/ сияқты дауыстылар бар, екпін түспеген кезде олар [ə]-ге айналып кетеді.

Қорыта келе, [ə] – ағылшын тіліндегі барлық фонеманың аллофоны деп айта аламыз. [ə]-ге қатысты ережені түсіндіру оңай: Егер дауыстыға екпін түспесе, ол [ə]-ге өзгереді.

Фонологиялық заңдылықтардың грамматикадағы рөлі – сөздердің дыбысталуына қатысты ақпаратты жеткізу. Фонологиялық ережелер фонемалық белгілерге қатысты қолданылып, нәтижесінде фонетикалық көрініс пайда болады. Ережелерді осындай жолмен қолдану туынды деп аталады. Біз көпше түр формаларының туындау ережелері, фонемалық түрде ауызжолды дауыстылардың мұрынжолды дауысты болуы және әртүрлі ортада /d/ және /t/ дауыссыздарының флэп дыбысқа айналу мысалдарын көрдік. Осылайша, туынды – фонологияның грамматикадағы әсері мен қызметін көрсететін жалғыз жол. Бір сөзді айтуға ниеттеніп, кездейсоқ қателесу тіл қателіктері немесе сөйлеу қателіктері деп аталады, ол арқылы біз қолданыстағы фонологиялық ережелерді көрсетеміз. Барлығымыз сөйлеу барысында қателік жібереміз және сол қателіктер тіл және оның қолданылуы жайлы қызықты жайттарды көрсетеді. Төмендегі қателіктері талдайық:

Дұрыс айтылуы	Қате айтылуы
1. gone to seed [gɔ̃n tə si:d]	god to seen [gɔd tə si:n]
2. stick in the mud [stik i:n ðə mʌd]	smuck in the tid [smʌk i:n ðə thi:d]
3. speech production [spi:tʃ phrədʌkʃən]	preach seduction [pri:tʃ sədʌkʃən]

Алғашқы мысалда бірінші және соңғы сөздердің соңғы дауыссыздары алмастырылған. Дауыссыздардың орын ауысуы дауыстылардың мұрынжолды қасиеттерін өзгерткеніне көңіл аударыңыз. Дұрыс айтылған тіркестегі [ã] дауыстысы [a]-ға өзгерді. Қате айтылған тіркесте [a] дыбысының мұрынжолды қасиеті жойылады, себебі ол жерде [a] мұрынжолды дауыссыздың алдында тұрған жоқ. Дұрыс айтылған үшінші сөздегі мұрынжолды емес [i] дауыстысы қате айтылған тіркесте [i] ға айналады. Себебі ол /n/ дауыссызының алдында тұр. Бұл жерде дауыстыны мұрынжолды ету ережесі қолданылған. Қалған екі қателікте қарқындылық ережесін көре аламыз. Дұрыс айтылған stick сөзінде /t/ аспирациясыз [t] болып тұр, себебі, ол буынның басындағы /s/ дыбысынан кейін тұр. Ал қате айтылған тіркесте mud сөзіндегі /m/-мен алмастырылғанда, аспирациялы [tʰ]-ға айналады, себебі, сөздің басында тұр. Үшінші мысалда да қарқындылық ережесі қолданылған. Өте күлкілі сөйлеу қателіктері лингвистикалық тұрғыдан қызықты болып келеді, себебі, олар фонологиялық ережелердің дұрыстығына қосымша дәлел және сөйлеу дыбыстарының бөлінуін көрсетеді.

Сөздер бір немесе одан да көп буыннан тұрады. Буын дегеніміз – бір немесе одан да көп морфемадан құралған фонологиялық бөлік. Әр буынның ядросы болады, ол әдетте дауысты дыбыс. Буын ядросына дейін немесе одан кейін бір немесе одан да көп морфема болады, олар буынның басы және кода деп аталады. Кішкентай кездерінен бастап ағылшын тілінде сөйлейтін балалар кейбір сөздердің ұйқасын үйренеді. Ұйқасатын сөздерде буынның ядросы мен соңғы буынның кодасы бірдей болады, төменде мысал берілген:

Jack and Jill
Went up the hill
To fetch a pail of water.
Jack fell down
And broke his crown
And Jill came tumbling after.

Мұндай жағдайда буын ядросы мен кода қосылып, ұйқас құрайды. Осылайша буындардың иерархиялық құрылымы түзіледі. Ағылшын тілімен қоса, көптеген тілде мағыналы сөздердің бір немесе одан да көп буыны екпінді болады. Буын түсетін екпін мысалдарда көрсетілген (ˈ)

таңбасы арқылы белгіленеді және екпін түспейтін буындарға қарағанда басқаша айтылады, мысалы:

pérvert	(зат есім)	«My neighbor is a pervert.»
pervért	(етістік)	«Don't pervert the idea.»
súbject	(зат есім)	«Let's change the subject.»
subjéct	(етістік)	«He'll subject us to criticism.»

Бұл жұптар ағылшын тілінде екпіннің өзгермелі екенін көрсетеді. Мысалдарда екпін зат есімдер мен етістіктерді ажыратып тұр. Сондай-ақ екпін басқа да дәрежедегі сөздерді ажырата алады, мысалы, *inválid* (жарамсыз) сын есімі және *invalid* (науқас адам) зат есімі. Кейбір сөздерде бірден көп екпінді дауысты болуы мүмкін, бірақ, олардың біреуі екіншісіне қарағанда екпіндірек айтылады. Негізгі екпін түсетін дауысты дыбыста апостроф (') таңбасы болса, қалғанына гравис (`) таңбасы қойылады.

rèsignátion	linguístics	sýstemátic
fundamental	introductory	revolutiоn

Сөздің екпін үлгісі ағылшын тілінде сөйлейтін адамдардың арасында әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, америкалық ағылшын тілінің көп нұсқасында *láboratóry* сөзінде екі буынға екпін түседі, бірақ британдық ағылшын тілінің көп нұсқасында ол сөзге бір-ақ екпін түседі: [læbərətri]. Себебі ағылшын тіліндегі дауыстылар әдетте екпін түспеген кезде [ə] дыбысымен алмастырылады. Бұл сөзде британдық және америкалық дауыстылар әртүрлі. Шынында, британдық нұсқада төртінші дауысты түсіп қалады, себебі, оған екпін түспейді. Екпін – сегменттің емес, буынның қасиеті; ол – просодиялық немесе супрасегментті қасиет.

Сөздер сөз тіркестерін немесе сөйлем құраған кезде, барлық буынның ішінде бір буынға ғана негізгі екпін түседі. Жалғыз тұрған сөзде бір ғана негізгі екпін болғаны сияқты сөз тіркесінде немесе сөйлемде де бір ғана дауыстыға негізгі екпін түседі. Қалған екпін түсетін дауыстылардың барлығы қосымша болады. Ағылшын тілінде күрделі сөздердің яғни, қосылып, дефис арқылы немесе бөлек жазылатын сын есімді бөлігіне негізгі екпінді түсіреміз, ал сөз тіркесі сын есім мен зат есімнен құралған болса, екпінді зат есімге түсіреміз. Сондықтан төмендегі жұптардың айырмашылығын болжап айтуға болады. Бұл мысалдарды қатты дауыстап айтыңыз және сол уақытта екпінді сезінуге немесе естуге тырысыңыз. Ағылшын тілі ана тіліңіз болмаса, ағылшын тілінде сөйлейтін адамның дыбыстауын естіңіз.

Күрделі сөз

Сын есім + Зат есім (Сөз тіркесі)

tíghtrope ('акробаттарға арналған арқан')	tight rópe ('қатты байланған жіп')
Rédcoat ('Британдық жауынгер')	red sóat ('қызыл пальто')
hótdog ('Хотдог')	hot dóg ('ыстық шұжық')
White House ('Президент үйі')	white hóuse ('ақпен боялған үй')

Қазіргі кезде екпіннің қытай, тай және акан сияқты екпінді тілдердегі фонемалық қасиетін білу мүмкіндігі бар. Бұл екпіндерді өзгермелі екпін деп қарастырамыз. Ағылшын тілі сияқты екпінсіз (non-tone) тілдерде екпін маңызды рөл атқарады, бірақ, ол сөз тіркесінің немесе сөйлемнің ырғағы немесе екпін контуры ретінде ғана болады. Ағылшын тілінде екпін синтаксистік немесе семантикалық айырмашылықтарды анықтайды. Егер «What is your middle name, David?» сөйлемінің соңында екпінді түсіріп айтсақ, Дэвид деген адамның әкесінің атын (middle name) сұраған боламыз. Ал сөйлемнің соңында екпінді жоғарылатып айтсақ, сұрақ қойылған адамның әкесінің аты Дэвид екенін сұраған боламыз.

Сегменттердің тіркесіне байланысты шектеулер – фонотактикалық шектеулер деп аталады. Фонотактикалық шектеулердің негізі сөз емес, буындар. Демек, буынды бастай алатын дыбыс тіркестері ғана сөзді бастай алады және буынды аяқтай алатын тіркестер ғана сөзді аяқтайды. Көп буынды сөздерде мүмкін емес болып көрінетін дыбыс тіркестері кездесуі мүмкін, мысалы, *explicit* /eksplɪsɪt/ сөзіндегі /kspl/. Алайда /k/ және /spl/ арасында буын шегарасы бар, оны мына

Ş қою арқылы көрсетсек, осылайша буынды аяқтай алатын /k/ кодасы буынды бастай алатын /spl/ тіркесіне қосылып тұр.

Барлық тілде дыбыс тіркестеріне шектеулер болады, бірақ, әр тілде олар әртүрлі. Сөйлеу тілдерінде рұқсат етілмеген дыбыс тіркестері болғаны сияқты ым тілдерінде де рұқсат етілмеген комбинациялар бар. Мысалы, ілгеріде талданған «қан» (қызыл ағым) тіркесінде қолдың орналасуы мен саусақтардың бағдары, жалпы екі қолдың қимылы бірдей болуы керек. Саусақтар емес, тек қана алақанның қимылы бірдей болуы америкалық ым тілінде мүмкін емес. Сөйлеу тілдеріндегі шектеулердің әртүрлілігі сияқты ым тілдерінде де айырмашылықтар болады.

Қытай ым тілінде рұқсат етілген белгілер америкалық ым тілінде рұқсат етілмеуі мүмкін және керісінше. Кішкентай балалар сөйлеу немесе ым тілдерін игеру барысында фонемалар немесе олардың фонетикалық сегменттермен байланысын үйренгені сияқты осы шектеулерді де үйренеді. Кейбір болжамдар бойынша, фонологиялық шектеу ережелерінің реттелген әмбебап жинағы бар, кейбір шектеулердің басқаларына қарағанда дәрежесі жоғары. Шектеудің дәрежесі жоғары болған сайын, ол тілге қаттырақ әсер етеді. Бұл болжам оптималдық теориясы деп аталады, сондай-ақ, белгілі бір шектеу ережелері әр тілде әртүрлі болуы мүмкін және олар әртүрлі дыбыс үлгілерін тудырады.

Қорытындылай келгенде, тілге қатысты білімнің бір бөлігі – фонология немесе тілдегі дыбыстар жүйесі. Оның құрамына тілде кездесетін дыбыстардың жинағы мен олардың қолданылу үлгілері кіреді. Бұл үлгілер фонемалардың жинағына қатысты, олар – сөздерді бір-бірінен ажыратып тұратын негізгі бөлік. Ұқсас фондар алмастыру дистрибуциясында кездессе, олар фонетикалық жолмен болжауға болатын бір фонеманың аллофондары болып саналады. Мысалы, қарқынды [r^h] және қарқынсыз [r] – /r/ фонемасының аллофондары. Себебі олар әртүрлі фонетикалық ортада кездеседі. Кейбір фондар бір немесе бірнеше фонеманың аллофоны бола алады. Тілдегі бір фонемаға бір аллофон сәйкес келеді деген заңдылық жоқ. Мысалы, ағылшын тілінде екпінді дауыстылар белгілі бір ереже бойынша екпінсіз дауыстыға айналады және [ə] аллофонына айнала алады, ал [ə] – ағылшын тіліндегі барлық дауыстыға қатысты аллофон.

Фонологиялық сегменттердің яғни, фонемалар мен фондардың фонетикалық қасиеттері болады. Мысалы, қатаң, мұрынжолды, еріндік және созылмалы, олардың белгілі бір дыбысқа қатысты болуы + немесе – таңбалары арқылы көрсетіледі. Мұндай қасиеттер барлық тілге ортақ, алайда тілдер белгілі бір қасиеттердің маңызды немесе маңызды емес болуына байланысты бір-бірінен ажыратылады. Ағылшын тілінде қатаңдық, созылмалылық және басқа да көптеген қасиет маңызды болып саналады, олар фонемаларды қарама-қарсы қоя алады. Қарқындылық сияқты басқа да қасиеттер ағылшын тілінде маңызды емес және оларды фонетикалық мәнмәтінге байланысты болжап айтуға болады. Мұрынжолды қасиеті сияқты кейбір қасиеттер бір дыбыс тобы үшін маңызды болса, ал екінші дыбыс тобы үшін маңызы шамалы. Бір тілде маңызды емес фонетикалық қасиеттер екінші бір тілде маңызды болуы мүмкін. Қарқындылық қасиеті тай тілінде маңызды, ал ағылшын тілінде олай емес. Әртүрлі екі сөз бір фонологиялық ортада кездесетін бір ғана дыбыс арқылы ажыратылса, ол сөздер минималды жұп құрайды, мысалы, *fine/fain/* және *vine /vain/*. Минималды жұптар ым тілдерінде де кездеседі. Белгілер қолдың орналасуы, қимылдауы және формасы арқылы бір-біріне қарама-қарсы бола алады. Кей тілдерде сөздер просодиялық немесе супрасегментті қасиеттер яғни, екпін және сегменттің ұзақ дыбысталуы арқылы ажыратылады. Буындары немесе сөздер екпін арқылы ажыратылатын тілдер екпінді тілдер деп аталады. Екпінді емес тілдерде де екпіннің жоғарылауы немесе төмендеуі арқылы да сөйлемдердің немесе сөз тіркестерінің мағынасы ажыратылады.

Фонемалық және фонетикалық көріністердің арасындағы байланыс фонологиялық ережелер арқылы анықталады. Фонологиялық ережелер фонемалық тіркестерді әртүрлі жолмен өзгертіп, олардың фонетикалық көрінісін анықтайды, ым тілдерін алатын болсақ, олар да қол конфигурациясын анықтайды. Олар – ассимиляция, диссимиляция және маңызды емес қасиеттер үстейтін ережелер, сегменттерді кірістіретін эпентетикалық және сегменттерді бөлетін бөлу ережелері.

Тіл мамандары фонологиялық ережелерді қысқа жолмен жеткізу үшін математикадағыдай формулаға ұқсас формуланы қолданады. Мысалы, дауыстылардың мұрынжолды дауыссыз дыбыстың алдында келгенде мұрынжолды болуын мынадай формула арқылы көрсетуге болады:

V (дауысты дыбыс) \rightarrow [+ мұрынжолды] / [+ мұрынжолды].

Морфофонемалық ережелер өткен шақ /d/ морфемасы сияқты арнайы морфемаларға қатысты. Бұл ережеге сәйкес морфема жалғанатын етістіктің соңғы фонемасына байланысты /d/ морфемасы фонетикалық түрде [d], [t] және [əd] болып өзгереді. Сондай-ақ тілдің фонологиясына тіркесті шектеулер де кіреді, ол бір буында қандай дыбыстар қатар келе алатынын зерттейді. Бұл шектеулер арқылы тілдегі қандай дыбыстар тіркесі мүмкін болатынын және қандай дыбыстар тіркестері мүмкін болмайтынын біле аламыз. Болуы ықтимал, бірақ, тілде жоқ сөздер кездейсоқ қателіктер немесе мағынасыз сөздер деп аталады. Фонологиялық ережелер ішінара фонотактикалық шектеулер тәртібінің сақталуын қадағалайды. Оптималдық теориясы әртүрлі дәрежедегі фонотактикалық шектеулерді қарастырады. Тілдегі фонемаларды анықтау үшін тіл мамандары немесе лингвистиканы игеруші студенттер минималды жұптарды немесе алмастыру дистрибуциясындағы дыбыстарды іздеу тәсілін пайдалана алады. Фонологиялық ережелер көрсететіп отырғандай, сөздің фонетикалық және фонемалық көріністері бірдей емес. Фонемалар – нақты фонетикалық дыбыстар емес, олар осы дәрісте сипатталған ережелердің қолданылуы арқылы дыбыстар ретінде көрініс табатын абстрактілі менталды конструкциялар. Бұл ережелерді ешкім жаңадан үйренбейді, олар адамның санасында болады.